

УДК 316.728-058.51 (477) «17/18»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.4.220>

Олена Бороденко*

ЖЕБРАЦТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ XVIII–XIX ст.

Анотація: У статті вивчаються особливості жебракування як соціального явища українського суспільства XVIII–XIX ст. Жебрацтво визначалося провинністю людини щодо справедливого чи неправомірного отримання подаяння. Основними відмінними ознаками жебраків вважалися наявність явних фізіологічних вад і проживання за рахунок милостині, яку жертвувало населення. Розрізняли вимушений або професійний характер цього соціального феномену. Виділяли малорухливих (міських) і більш рухливих, працездатних і непрацездатних маргіналів, добровольців і тих осіб, які приєдналися до цієї соціальної категорії через об'єктивні чи суб'єктивні чинники. Прохачі милостині переслідувалися цивільним і кримінальним законодавством. Відповідно до соціального походження людей відправляли у монастирі, поміщицькі господарства, інвалідні команди, на поселення у новостворені населені пункти або Сибір, на утримання в богоугодні заклади (богадільні, лікарні, робітничі, сирітські, виховні будинки) тощо.

Ключові слова: богадільні, девіантна поведінка, жебрацтво, каліцтво, маргінали, милостиня, установи соціального захисту населення

Постановка проблеми. XVIII–XIX ст., з одного боку, відзначені переслідуванням жебраків, селян-втікачів, дезертирів і заборонаю просити милостиню. Натомість, з іншого – толерантним ставленням, соціальним захистом малозабезпечених категорій населення і, навпаки, дозволом окремим категоріям населення просити милостиню. Такі процеси були передовсім пов'язані зі зростанням дисциплінування і побожності населення, уніфікацією церковної та світської ділової документації в українських землях відповідно до російського законодавства, вихованням законслухняних православних віруючих, поширенням християнсько-етичних норм моралі тощо.

Активізація православної обрядовості спонукала віруючих до розмежування понять добра і зла, милосердя, праведної та гріховної поведінки, самоконтролю та самооцінки власних діянь. Біблійні рядки повчали людей добродійності та милості: «Коли ви Закони Царські виконуєте, за Писанням: Люби свого ближнього, як самого себе, то ви робите добре... Бо як тіло без духа мертво, так і віра без діл мертва!.. Отож, хто знає, як чинити добро, та не чинить, той має гріх! (Якова 2:8, 26; 4:17)»¹.

Люди відчували себе незахищеними від природних катаклізмів, військових конфліктів і зростаючих соціальних протиріч. За таких обставин та у зв'язку з неможливістю самостійного вирішення певного кола проблем окремі особи могли перебувати на межі

* Бороденко Олена Анатоліївна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Полтава, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0292-9310>; e-mail: elena_bs@ukr.net

¹ Біблія – переклад митрополита Іларіона (Івана Огієнка). URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-za-ohijenko/>

фізичного виживання зі своїми страхами, богобоязливістю, психологічними, фізіологічними травмами. Так з'являлися різні маргінальні соціальні категорії українського населення, які певним чином були викинуті зі звичного укладу життя суспільства, безхатні, безробітні, малокваліфіковані працівники, мігранти, старці, калічні й інші особи. Такі люди мали складність у спілкуванні з родиною та громадянами, жили у своєрідній ізоляції, контактували якнайперше з подібними собі².

Мета дослідження. У статті вивчаються особливості жебрацтва як своєрідного соціального феномену українського населення XVIII–XIX ст.

Наукова новизна. Життя окремих маргінальних елементів українського суспільства в історичній ретроспективі сьогодні залишається маловивченою проблемою. Подібні міждисциплінарні дослідження про девіантну поведінку простих людей важливі, адже руйнують завісу раніше заборонених до обговорення тем, викривають порочні, асоціальні, непопулярні питання та представляють аналіз різнопланових аспектів повсякденності української людності в історичному розрізі.

Із-поміж **завдань статті** можна виокремити такі: окреслити соціальні категорії українського населення, які за поведінковою спрямованістю можливо класифікувати маргінальними; розкрити відмінні риси жебракування у контексті україноцентричного та цивілізаційного підходів; описати організаційні особливості жебраків; виокремити окремі групи з-поміж жебрацького представництва; проаналізувати спонукальні чинники щодо виникнення маргінальних соціальних елементів такого типу; відповідно до вимог цивільного та кримінального законодавства продемонструвати заходи боротьби з поширенням жебрацтва; перелічити можливі місця утримання обездолених людей.

Джерельне підґрунтя для розкриття окресленої проблеми дослідження становлять матеріали документів статутного характеру, передовсім Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., а також директивно-розпорядчого змісту: синодальні та сенатські укази, Інструкція поліцейській канцелярії від 10 грудня 1722 р. Проаналізовано окремі статті інформаційно-публікаторських видань XIX ст.: друкованого органу Полтавської єпархії – «Полтавських єпархіальних відомостей», та енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона. Для надання дослідженню християнсько-етичного, морально-виховного забарвлення процитовано уривки з канонічної та художньої літератури: Біблії та ранньобарокових поезій ченця Климентія Зіновієва кінця XVII – початку XVIII ст.

Методологічний інструментарій інтелектуального продукту ґрунтується на варіативності методів міждисциплінарних студій, адже розвідка балансує в дослідницьких полях соціоправої історії, соціорелігійної історії, соціальної антропології, історії ідентичностей, історії повсякдення тощо.

Історіографія питання. У розкритті поняття маргінальних груп звернуто увагу на працю польського дослідника Л. Дічевського. Вивчено й окремі дослідження українських авторів С. Глазунова та В. Швидкого, які розкривали загальні питання проблематики жебракування в історичному вимірі та, зокрема, за радянської доби³.

² Dyczewski L. Grupy marginalne. Kultura grup mniejszościowych i marginalnych. Lublin, 2005. S. 29, 32, 36.

³ Dyczewski L. Grupy marginalne. Kultura grup mniejszościowych i marginalnych. Lublin, 2005. S. 29-45; Глазунов С. Жебрацтво як соціальне явище в історичному вимірі // Вісник Дніпропетровського університету.

Виклад основного матеріалу. Загалом під соціальний захист українського населення потрапляли переважно маргінальні елементи українського суспільства. Із-поміж таких соціальних категорій населення XVIII-XIX ст. розрізняють жебраків, біглих, бродяг, дезертирів тощо. Відповідно до причин походження, умов та мети життя, юридичної відповідальності, майнових прав тощо, вищеназвані маргінали відрізнялися між собою та нерідко були перехідними категоріями з одного соціального прошарку в інший.

Із прадавніх часів своєрідним соціальним феноменом вважалося жебрацтво. Із точки зору кримінально-процесуальної відповідальності таке явище визначалося провинністю особи щодо благочинної діяльності: отримання милостині трактувалося як справедлива / вимушена чи-то незаконна дія. Неправомірне ходіння за подаянням каралося відповідно до норм звичаєвого права, цивільного та кримінального законодавства. Чисельного збільшення такі маргінальні елементи набули з поширенням християнства. Християнське віровчення закликала турбуватися про жебраків, які просили милостиню в ім'я Христа.

В українських землях були поширені мандрівні співаки, у більшості осліплені, сліпі старці, бандуристи або кобзарі й інші особи. Основною відмінністю таких маргіналів була наявність окремих фізіологічних вад, каліцтв, які б демонстрували їхню убогість, непрацездатність, викликали почуття жалоби у працездатних представників суспільства із метою отримання від останніх подаяння. Іншою ознакою таких людей вважали безпритульність, відсутність будь-яких матеріальних статків і засобів до прожиття, необхідних для повноцінного життя особи, у першу чергу – помешкання. У тісному зв'язку з жебрацтвом були такі поняття як мандрівництво, паломництво, біженство, дезертирство та бродяжництво⁴.

Вважалося, що сформувався особливий східноєвропейський тип жебраків, який відрізнявся від західноєвропейського. Маргінальні елементи в Західній Європі, нібито, у своїй більшості були розумово, духовно-морально і матеріально біднішими. Жебрак східнослов'янського типу, іноді, представляв людину «*persona grata*». У кожний дім заходив цікавий співрозмовник, який ділився своїми враженнями з різних подорожей⁵. Дійсно, як підтвердження цієї тези, у вірші Климентія Зіновієва зустрічаємо звернення жебрака Свирида до міщанки-господині з пропозицією прийняти його та перейняти у вдячність за милосердя отримані ним знання, які у творі іменуються скарбом: «Ось же панове прийшов до вас і я: що маю собі добре ім'я. А гарне так, же є Свирид і сам також доладний, гляньте на мій вид... Зволься славна міщанко в моїй голові пошукати: то можеш від мене того скарбу набратися...»⁶.

Із-поміж жебраків зустрічалися добровольці: мандрівні ченці, які проживали тільки

Серія: філософія, соціологія, політологія. 2014. № 9/2. Т. 22, Вип. 24 (1). С. 158-164; Швидкий В.П. Бродяжничество й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 149-169.

⁴ Беглые // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. V (1891): Буны-Вальтер. С. 157-158; Бродяжничество // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. IVa (1891): Бос-Бунчук. С. 695-696; Нищенство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXI (1897): Нибелунги-Нэффцер. С. 208-210; Нищие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXI (1897): Нибелунги-Нэффцер. С. 210-211; Паломничество // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXIIa (1897): Оуэн-Патент о поединках. С. 643-645; Побег со службы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXIIIa (1898): Петропавловский-Поватажное. С. 949-951.

⁵ Нищие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 210-211.

⁶ Климентій Зіновієв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ: «Наукова думка», 1971. С. 68.

за рахунок милостині; особи, які віддали своє майно бідним, свідомо вирішили нести хрест смирення, терпіння та випробування долею жебраків. Але допустимо, що таких осіб була незначна частка. Очевидно, значима кількість маргінальної людності була вимушеними жебраками. Серед них виокремлювалися погорільці, що втратили все своє майно внаслідок пожеж; люди, які від народження або за різних життєвих обставин були покалічені, осліплені, покинуті рідними; ті особи, котрі перебували в бігах; літні за віком; збіднілі, калічні солдати та офіцери; зубожілі породіллі; діти-сироти або байстрюки; вимушені мігранти, біженці з регіонів стихійних бід, військових конфліктів; безробітні та безхатні; колишні полонені чи-то арештанти тощо. На кількісні показники маргінального контингенту впливали військові конфлікти, народні біди, пожежі, голодні роки, епідемії та інші об'єктивні чи-то суб'єктивні чинники.

Жебраки, не маючи ніякого рухомого або ж нерухомого майна, яке б дало прибуток і засоби до існування, виживали переважно з дарів природи та отримання милостині від населення. Климентій Зіновійв у своїх віршах так оспівував милосердних людей, які допомагали таким маргіналам: «Блаженний милостивий помилуваний буде... Не за що інше як більше за милостину: буде мати собі боже благословення. А так за давання їм в небі віддасться...»⁷.

Виокремлювалися більш осілий міський тип жебрацтва й інший – більш рухливий, представників останнього доволі часто в народі прозивали «босотою», «голоною», «золотою ротою» тощо. Очевидно, що ці люди мали певні авантюрні нахили, непосидючі та мандрівні риси характеру. Із метою здійснення мрій і за покликом душі перебували у пошуках кращої долі, більш сприятливих місць для проживання, мігрували, як у межах українських, так і закордонних земель. Таких осіб можна, мабуть, умовно позначити «люблячими весь світ». Не виключено вплив на їхню свідомість космополітичних поглядів, які набирали популярності саме в ці часи. Щоправда, серед жебраків рухливого типу були й вистраждані особи. Пересування таких осіб було спричинено несприятливими життєвими обставинами. Окремі представники останньої категорії мали певно виражене огидне відношення до фізичної праці, від якої вони ухилялися всілякими можливими способами. Тим самим жебраки могли перетворюватися на асоціальних елементів, які з метою заробітку для прожиття не гербували злочинними засобами отримання здобичі.

Маргінальні елементи могли утворювати жебрацькі цехи з обраним отаманом. Жебраки мандрували як поодинокі, так і мікрогрупами для спільного збору милостині, допомагали один одному в подорожах до монастирів, святих місць, ярмарок тощо. Із-поміж них виокремлювалися знахарі та чаклуни. Говорили навіть, про існування з XVII ст. специфічної жебрацької / злодійської мови, яка відображала взаємозапозичення українців від румунів, греків і представників інших національностей. Така злодійська мова була умовною, вдуманною, на якій спілкувалися особи, які промишляли крадіжками, шахрайством, жебрацтвом, проституцією, розбоем, тобто відзначалися девіантною поведінкою⁸.

⁷ Ibid. С. 71; Нищие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 210-211.

⁸ Воровской язык // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. VII (1892): Волапук-Выговские. С. 201-203; Нищенство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 208-210; Нищие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 210-211; Паломничество // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 643-645.

Серед жебраків також виокремлювали працездатних осіб і тих, які не були спроможні до праці через будь-які причини (малолітство, хвороби, юродство, старість, каліцтво). Із числа працездатних могли зустрічатися й ті, які просили подаяння в результаті нещасних випадків, що сталися з ними. Проте злочинним вважалося професійне жебрацтво, за якого осіб притягали до кримінальної відповідальності. За такого виду діяльності здорові дармоїди обманним чином виманювали милостиню у добродіїв. Відповідно до статей Уложення про покарання 1845 р. їх заарештовували на термін від семи днів до шести місяців. Найдовшим терміном ув'язнення карали жебраків, які відзначалися зухвалістю, грубістю, соромними та проклятими словами, використанням нещасних дітей. Поширеним явищем було викрадання дітей, спеціальне ламання їм рук або ніг для викликання жалості у людей і отримання пожертв. Батьків або опікунів, які допускали з-поміж ввірених їм дітей походи за подаянням, карали ув'язненням від трьох до семи днів.

Інші жебраки-промисловці перетворювалися на асоціальних елементів: ходили по хаткам і видивлялися майно та соціальний склад сімей із можливістю майбутнього пограбування. Якщо у прохача милостині знаходили зброю або підроблені ключі й інші подібні знаряддя, жебрака відсилали у віддалені губернії на термін від трьох до шести місяців, або ж віддавали у будинок працелюбності на термін від шести місяців до одного року⁹.

Низка указів кінця XVII – XIX ст. демонструвала суспільну стурбованість зростаючою кількістю жебраків і прагнула законодавчим шляхом запобігти поширенню цього соціального явища в суспільстві. Дійсно, як відзначають очевидці тих часів, бідних, убогих людей було набагато більше ніж багатих, тому кожен із них міг опинитися в зубожлому, жебрацькому стані¹⁰. Заборонялося жебракування, ходіння по містам, селам, ярмаркам, великим і торговим дорогам із метою одержання подаяння. Для прикладу, Інструкція поліцейській канцелярії від 10 грудня 1722 р. забороняла калічним особам ходити і просити милостиню. Працездатних жебраків ловили та відправляли в каторжні роботи, оскільки з-поміж таких виявляли чимало злодіїв, передовсім крадіїв¹¹.

Щоправда, зустрічаємо дещо суперечливий попереднім сенатський указ від 16 листопада 1744 р. щодо арештантів. Цим документом дозволялося тимчасово відпускати у похід за отриманням милостині від місцевого населення тих колодників, які через відсутність робіт не могли заробити необхідних для свого утримання грошей¹². Отже, за особливих обставин цивільні закони спонукали окремі соціальні категорії населення ходити й просити подаяння.

Контролюючі функції за поширенням і припиненням жебрацтва покладалися на поліцію. Щоправда, розуміємо, що в більшості населених пунктів такі державні органи

⁹ Нищенство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 208-210; Нищие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... С. 210-211; Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.] (ПСЗРИ). Собрание второе. Т. XX, отделение первое: 1845 год (№ 18573-19303). 1846. С. 830-831.

¹⁰ *Климентій Зіновійв*. Вірші... С. 81.

¹¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. С. 805.

¹² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. 1830. С. 264-265; Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. 14. Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражею, и о ссыльных. Санкт-Петербург: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 46; Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. Санкт-Петербург: В Типографии Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. С. 514.

контролю за суспільним порядком ще не були створені. Тому, подібні повноваження виконували парафіяльні священники або інші представники місцевої влади. За всілякі послаблення жебрацтву та неприйняття необхідних мір покарання осіб, які просили милостиню, чиновники земської та міської поліції другої половини XIX ст. підпадали адміністративній відповідальності як за порушення службових обов'язків.

Поміщики, зі свого боку, повинні були опікуватися кріпосними особами, які перебували на межі жебрацтва. Тим самим вони не допускали ходіння збіднілих кріпаків «по людях» задля отримання подаяння. Якщо кріпосного жебрака було спіймано повторно, то поміщики або громади каралися згідно зі змістом статті 1224 Уложення про покарання 1845 р. штрафом 5 рублів за кожну людину-прохача¹³.

Викриті маргінальні особи повинні були заарештовуватися без всяких утисків і страху, з обережністю та людинолюбством. Проводилися розслідування щодо істинних причин отриманого подаяння: через бідність, нещастя, сирітство, старість, стан здоров'я, відсутність родичів чи-то через звичку до ледарства, своєрідного промислу. Допустимо, що з метою розкриття потаємних сторін життя, особу примушували пройти православний обряд сповіді. Під час священнодійства жебраки розкривали вже скоєні правопорушення, невиконання християнсько-етичних норм моралі, причини девіантної поведінки та відсутності на сповіді у дні Великого посту тощо¹⁴.

У людей, які просили пожертви, вимагали представити засвідчувальні документи: віруючі, відпускні листи, свідоцтва / білети / паспорти, метричні довідки тощо. У інших випадках дослухалися до словесних роз'яснень особи або показів щодо неї свідків¹⁵. Із середини XIX ст. для зменшення кількості жебраків у великих містах і з метою обмеження внутрішньо переміщених осіб пропонувалося не видавати білети / паспорти таким категоріям населення: літнім і калічним селянам, дружинам і вдовам, у яких не було дорослих синів, а також малолітнім селянським дітям; сліпим і калікам із числа податкоспроможних станів; солдатським і рекрутським дружинам, котрі за слабкістю здоров'я або за каліцтвом не могли працювати, були спіймані під час бродяжництва, розпутної поведінки або випрошування милостині. Громади та поміщики каралися штрафними санкціями через те, що відпускали за паспортами або іншими засвідчувальними документами осіб, які були їм підзвітні, не спроможні до праці та потім ставали жебраками. Окрім того, вони відшкодовували витрати на утримання таких маргіналів у богоугодних закладах.

Жебраків розмежовували. Кріпосних селян відправляли у розпорядження поміщиків, інших – до закладів соціального захисту населення. Іноді, милосердні люди забирали деяких осіб під свій захист. Особливо це стосувалося дітей-безбатченків, байстрюків, але мали місце випадки захисту людей похилого віку. За віршованими рядками Климентія

¹³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX, отделение первое: 1845 год (№ 18573-19303). 1846. С. 831.

¹⁴ *Бороденко О., Тучинський В.* Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст. (за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту Подільської губернії) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 44. Збірник наукових праць / За заг. ред. О.А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2023. С. 98-107.

¹⁵ *Бороденко О.А.* Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 79-88.

Зінові́ва дізнаємося про давні українські традиції прийняття у свій дім мандрівних людей: «Хто дивних та убогих у дім свій приймає, той собі спокій вічний в небі готує. І хто немічних калік у домі утримує: і до смерті тих в милості ховає. Того сам Бог мандрівним сном нарікає...»¹⁶.

Здебільшого для XVIII ст. характерні рекомендації про відправлення таких людей на утримання у монастирі, на поселення у м. Санкт-Петербург або в Сибір. Тим самим проводилася колонізація новостворених населених пунктів або ж незаселених, малолюдних, складних за природними умовами регіонів.

Щоправда, з другої половини XVIII – XIX ст. все частіше зустрічалися рекомендації щодо спрямування безпритульників у богадільні, які підпорядковувалися Приказам громадського піклування. У вищеназвані благочинні заклади приймали лише паспортизованих та істинних жебраків, тобто неспроможних за станом здоров'я до праці. Психічнохворих людей відправляли в монастирі або новоутворені спеціальні психічні лікарні. Відповідним сенатським указом від 1 вересня 1763 р. передбачалося створення спеціальних будинків-шпиталей для утримання неімущих породіль і покинутих немовлят¹⁷. Загалом малолітніх безпритульників направляли у сирітські або виховні будинки, а в окремих випадках – у ремісничі братські школи. За приклад можна навести Кам'янецьку ремісничу школу Іоанно-Предтеченського братства, яка відома як навчальний заклад професійної освіти для дітей-сиріт другої половини XIX ст.¹⁸

Працездатні особи спрямовувалися у так звані робітничі заклади або будинки працелюбності. Про такі виправні соціальні установи зустрічаємо згадки в іменних указах від 12 серпня 1775 р. за № 14.357 та 14.358¹⁹.

Для відправки у місце колишнього проживання, або в місце нового утримання, необхідні були кошти на покриття транспортних витрат. Звинувачена у жебрацтві особа заробляла їх самостійно. Із цією метою людину забезпечували роботою. Цивільним законодавством категорично заборонялося жебракам самовільно відлучатися із призначених місць для їхнього утримання.

Під особливим спостереженням перебували військові особи. Керівники губерній, командири військових гарнізонів, міська і земська поліція відповідали за те, щоб жоден солдат не просив подаяння. Всі відставні нижчі військові чини, які могли опинитися в зубожілому стані, із метою уникнення бродяжництва та жебрацтва поділялися на певні групи.

Працездатні військові, які були звільнені від служби за вислугою років згідно з узаконеним терміном і мали бажання працювати, направлялися на посади служителів внутрішнього порядку. В іншому випадку, колишнім військовозобов'язаним особам надавалися земельні ділянки на міських вигонах, при поштових дорогах для заведення

¹⁶ Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. 14. Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражею, и о ссыльных. Санкт-Петербург: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 46-49; *Климентій Зінові́в*. Вірші... С. 70-71.

¹⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. 1830. Т. XVI. С. 343-363.

¹⁸ От Совета Иоанно-Предтеченского Братства в г. Каменец-Подольском // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. 1873. № 4. 15 февраля. С. 100-101.

¹⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. 1830. Т. XX. С. 198-200.

городів і будинків. Відповідно до цивільного законодавства 1857 р. із казначейських коштів для побудови будинків кожному відставному військовому видавалися 14 рублів 28 ½ копійок.

Літні, слабкі здоров'ям, непрацездатні відставні нижчі військові чини, які були спіймані за справою випрошування милостині, переходили у підзвітність батальйонних командирів внутрішньої сторожі та зараховувалися до складу інвалідних команд на державне утримання. Виняток становили ті солдати, які втратили розум, зір, володіння руками або ногами, мали тяжкі хвороби. Такі калічні особи переходили у розпорядження Приказів громадського піклування.

Відставні нижчі чини, які були тимчасово відправлені у відпустку або звільнені до часу покращення стану здоров'я за ухвалою медичних чиновників, але вже вихворіли і були спроможні продовжувати польову, гарнізонну або інвалідну службу, невідкладно відсилалися в команди. Інші, які вже були нездатними проходити військову службу, спрямовувалися в інвалідні команди на державне утримання. В окремих випадках калічні військові, які не відслужили необхідного строку служби, направлялися на утримання у заклади-прихистки або лікування, які були підвідомчі Приказам громадського піклування²⁰.

Зокрема, ще сенатськими указами від 10 червня та 23 липня 1742 р. рекомендувалося відправляти у розпорядження Колегії економії з метою недопущення жебрацтва та для розподілу по монастирям або богадільням унтер-офіцерів і рядових солдат, які не мали дворянського походження, за визначенням лікарів були відсторонені від гарнізонної польової служби, за старістю або хворобами на поселення їхати були неспроможні. Задля уникнення зайвої переписки їм видавали паспорти для переїзду в містя їхнього прихистку. У далекі монастирі так само відправлялися старі та калічні колодники, як чоловічої, так і жіночої статей²¹. Сенатськими указами від 26 жовтня та 2 листопада 1744 р. обвинувачені у жебрацтві відставні солдати та солдатські дружини непродуктивного віку направлялися на утримання в богадільні. Натомість зубожілі купці спрямовувалися під соціальний захист магістратів, а кріпосні люди – поміщиків. Так само представники й інших станів неспроможні до праці та переселення до м. Санкт-Петербург віддавалися у богадільні²². Зустрічаємо подібні сенатські рекомендації від 14 березня 1763 р. щодо утримання в таких благочинних закладах непрацездатних, літніх і калічних, але паспортизованих солдатських, драгунських, матроських і рекрутських дружин, які в зв'язку із зубожінням вдавалися до ходіння за милостинею²³.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо на тому, що жебракування в українських землях як соціальне явище існувало здавна та визначалося провинністю людини щодо благочинної діяльності. У результаті проведеного розслідування щодо дій маргінала з'ясували: справедливим / вимушеним чи-то неправедним шляхом отримано подаяння.

²⁰ Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. 14. Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражею, и о ссыльных. Санкт-Петербург: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. С. 46-49.

²¹ ПСЗРИ. Собрание первое. 1830. Т. XI. С. 607-608, 630-631.

²² ПСЗРИ. Собрание первое. 1830. Т. XII. С. 246-247.

²³ ПСЗРИ. Собрание первое. 1830. Т. XVI. С. 175-176.

Основними відмінними ознаками таких людей були наявність явних каліцтв і проживання за рахунок отримання ними від населення милостині. Таких осіб можна зараховувати до маргінальних соціальних категорій українського суспільства XVIII-XIX ст. із наявними ознаками девіантної, асоціальної поведінки. Вважалося, що східноєвропейський тип жебракування відрізнявся від західноєвропейського. Східнослов'янський жебрак, іноді представляв собою «*persona grata*». Християнське віровчення закликало допомагати таким обездоленим людям. Від того як особа одержувала подаяння визначався вимушений чи-то професійний характер жебрацтва. Відповідно до причин і мотивів жебракування виокремлювали добровольців та осіб, які вдалися до таких поведінкових стратегій унаслідок певних об'єктивних або суб'єктивних обставин. Okремо класифікували працездатних і непрацездатних, менш рухливих (міських) і більш рухливих маргіналів.

Цивільним і кримінальним законодавством переслідувалися будь-які прояви цього явища. Проте за певних умов допускалося ходіння з-поміж людей з метою випрошування подаяння. Контролюючі функції за процесами жебракування поклалися на поліцію, парафіяльних священників і місцеві органи влади. Під особливим наглядом поліції були нижчі військові чини, збіднілі офіцери, а також солдатські, драгунські, матроські та рекрутські дружини з дітьми.

Прохачів милостині заарештовували та відправляли на поселення в новозасновані міста або Сибір, монастирі, поміщицькі господарства, інвалідні команди, різні богоугодні заклади соціального призначення, передовсім у богадільні, шпиталі, працелюбні, сирітські чи виховні будинки тощо. В установи соціального захисту населення приймали паспортизованих осіб. Зрозуміло, що всебічно проконтролювати та знищити жебрацькі прояви українського населення було нереальною справою, тому цей феномен мав місце у повсякденному житті людності й надалі.

Olena Borodenko

Begging as a Social Phenomenon of the Ukrainian Population of the 18th-19th centuries

Abstract: The article examines the peculiarities of begging as a social phenomenon in Ukrainian society in the 18th – 19th centuries. The interdisciplinary focus of the study allowed us to raise the little-studied problem of the existence of marginal social elements in the everyday life of the Ukrainian population. The methodological tools of the intellectual product demonstrate the variability of the methods used by different research areas of historical anthropology. Begging was defined by a person's guilt in fairly or unfairly receiving alms. The main distinguishing features of beggars were the obvious presence of physiological defects and living off the charity donated by the population. Outcasts were sometimes considered 'persona grata', which distinguished the specific features of the Eastern European begging type.

Christian doctrine called for helping such impoverished and disadvantaged people. A distinction was between the forced or professional nature of this social phenomenon. There was a distinction between immobile (urban) and more mobile, workable and disabled outcasts, volunteers and those who joined this social category due to objective or subjective factors.

Beggars were prosecuted under civil and criminal law. Accused of begging individuals were checked. Control over marginalised manifestations was the responsibility of the police, parish priests and local administration. Lower military ranks, impoverished officers with their wives and children were under special police supervision. Outcasts were arrested. According to their social origin, people were sent to monasteries, landowners' farms, and disabled institutions, to settle in newly created settlements, in Siberia, or in godly institutions (almshouses, hospitals, workhouses, orphanages, etc.). Social welfare institutions admitted passport holders.

Keywords: almshouses, deviant behaviour, begging, mutilation, outcasts, almsgiving, social welfare institutions